

— אחרים במרכז: על אורה ויעקב יער אלונה נצן-שיפטן ושני שילה

אורה ויעקב יער שייכים לקבוצת האדריכלים שזכתה לכינוי "דור בארץ" – אדריכלים שהתחנכו בכורי ההיתוך האידיאולוגיים של היישוב היהודי בתקופת המנדט, רכשו את הכשרתם המקצועית בפקולטה (היחידה בארץ) לארכיטקטורה בטכניון, והחלו לעבוד כאדריכלים במסגרת מדינה ריבונית.

בשלהי שנות ה-50 החלו חלקם להתגבש כקבוצה בעלת מודעות דורית, בעקבות חוג האדריכלים שפעל בתל אביב בשנות ה-30; כמוהו, ראו במסגרת הדורית כר פורה לסיעור מוחות סביב פרויקטים ותחרויות. בגלעין "המעגל הפנימי" של הקבוצה היו נסיכי המקצוע – "הבנים של" חברי החוג המובילים של שנות ה-30; גם החברים האחרים למדו רובם במספר מצומצם של בתי ספר בתל אביב, הלכו להכשרה ולהגנה והתערו בטבעיות בבוהמה התל אביבית. ביחד הם יצרו פורום שבו החל להתנסח הסגנון האדריכלי שהביא אותם לעמדת כוח – ומשם למהפך זוחל במוסדות התכנון הישראליים.

בתוך הקבוצה הכמעט-הומוגנית הזו, בולטים אורה ויעקב כ"אחרים במרכז". היא כאישה וכחיפאית, והוא כמי שחווית ההגירה נותרה מרכיב מרכזי באישיותו. כפי שיעקב מעיד על עצמו, הקבלה שלו להביטוס האדריכלי-ישראלי, ואולי לישראליות בכלל, התרחשה רק לאחר כניסתו לטכניון. היא לא מחקה את "האחרות", וייתכן כי דרכה ניתן להבין את החיפוש אחר נתיבים מקבילים לניסוח חוויית האזרחות הישראלית.

כדאי להתעכב על החיבור הזה שבין אדריכלות, זהות ואזרחות. בשיחה עם אדם מזור, גם הוא חתן פרס ישראל, התגלתה ההערכה שחשו הוא וחבריו הצעירים יותר לחוג האדריכלים שהתגבש בתל אביב: קבוצת צברים המבקרת את המודרניזם הענייני והמשוכפל של המדינה הצעירה ומעזה לקום ולומר – צריך לבנות אחרת.

ההתרסה הדורית כוונה נגד אותה אדריכלות שהתקבעה, לדברי אביה השמשוני, כמסורת אדריכלית ישראלית – אדריכלות "עניינית" של ייצור המוני, של "טיפוסי בניין" ו"פתרונות דיור", של ניסיון גורף לספק קורת גג לפליטים ומהגרים במדינה חדשה.¹ לטענת הדור הצעיר, מפעל השיכון האדיר הצליח לחסל את המעברות – על התנאים הקשים והארעיות ששררו בהן – אך דיור הקבע לא הצליח להתמודד עם תחושת הניכור של

¹ השמשוני א. (1963) אדריכלות. בתוך בנימין תמוז (עורך) **אמנות ישראל**. מסדה. עמ' 199-229.

דייריו. השיכונים, לשיטתם, כשלו בייצור מקום עם זהות מובחנת, ולכן לא הצליחו לנטוע במהגרים את תחושת השייכות ההכרחית לבניית קהילה, חברה, "עם היושב בארצו".

יש קסם במחויבות למתן מענה פיזי ותרבותי לצרכי ציבור גדול ועקור, ויש גם גבהות-לב, עצומה לא פחות, ביומרה להתוות את קווי המתאר של ציבור פליטים עצום, בצלמם ובדמותם של חברי הקבוצה – הצברים האולטימטיביים. הסתירה הפנימית הזו נהפכה לפרקסיס: הערכיות הממסדית, האליטיזם הפרום והיומרה החצופה של הקבוצה התחברו היטב דווקא לתכנון המכונה top-down, תכנון היודע מה טוב לנמעניו, טוב מהם. לכן החלו רבים מהם את דרכם בתכנון מגורים לעולים – לאנשים שכ"חומר ביד היוצר" ייהפכו ל"חברה".

האאוטסיידריות של אורה ויעקב התקשתה להתחבר אל אותו אתוס גדול של עיצוב חברה סוציאליסטית; אל תכנון עבור בני אדם מדומיינים, עבור אותו "אדם" (Man) אוניברסלי שבשמו ביקרו אדריכלים את המודרניזם הגבוה. הם למדו אמנם בטכניון, הפנימו את דפוסי העבודה האדריכליים, ואת כללי המשחק של השדה התרבותי שבו פעלו, אך מקומם ביחס למיליה הצברי הבטוח בעצמו, לא היה מובן מאליו. לכן, אולי, גם לא חדלו מלאתגר את התפישות הבסיסיות – לא רק של המודרניזם הגבוה, אלא גם, ובעיקר, של תפקיד האדריכל אל מול המשתמש, בין אם מדובר ברשויות ובמתווי מדיניות או באנשים מן השורה. החיפוש אחר הקשר שבין האדריכלות לחיים הקונקרטיים, שאותם היא ממסגרת ולהם היא נותנת במה, נסק למקומות אחרים.

יער יודע לשרטט את ההביטוס המקצועי-העולמי של דורו בדיוק מפתיע ביחס לתפישה של ישראל כמרחב מנותק. על אף שרוב האדריכלים באותן שנים ניזונו מאותם ספרי אדריכלות שחולקו על ידי סוכן נודד אחד, מצאו בהם יער השראה מובחנת, ודרכם ניסחו תפישת עולם ייחודית. הם נעזרו במושגים "רגיונליזם", "מקומיות" ו"עירוניות" כדי לתאר את קו הפעולה שהנחה אותם ואת תרומתם לאדריכלות הישראלית. תרומה זו בולטת בעיקר בשלושה תחומים: **מגורים**, **שימור ועיצוב עירוני**. למרות גופי הידע השונים המבנים כל אחד מהתחומים, כולם, לטענתנו, יונקים מאותו מצע רעיוני מגובש השזור בעבודת המשרד.

שורשיו של מצע זה ניזונים מהפרשנות למושג ה"הביטאט", וכור ההיתוך שלו מזוהה עם צעירים שעל אף מחויבותם לעקרונות המודרניזם, העזו לאתגר את אושיות הקונגרס הבינלאומי לאדריכלות מודרנית (CIAM) – הארגון שנוסד ב-1928 וצבר השפעה עצומה לאחר מלחמת העולם השנייה תחת הנהגתם הבוטחת של "האבות המייסדים" – לה קורבוזיה (Le Corbusier), ולטר גרופיוס (Gropius), לודוויג מיס ואן דר רוהה (Mies van der Rohe) וזיגפריד גידיון (Giedion). קבוצת Team 10, שנקראה על שם הקונגרס העשירי שאותו אירגנה, עירערה על הרלוונטיות של דוקטרינות CIAM, בעיקר על קריאתו של לה קורבוזיה לתכנן מגורים כ"מגדלים בפארק", ועל אמנת אתונה שביקשה לפרק את המערך העירוני לאזורים נפרדים של מגורים, עבודה, תנועה ופנאי.²

² Mumford, E. P. (2002). The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960. MIT press. Chicago.

בפרויקט המגורים הראשון של יער בגבעת המורה, אורה ויעקב הגדירו חלל מסורתי של רחוב באמצעות קבוצות של בתים טוריים. הדיירים במקום פגשו את הרחוב על מפתן הבית, בסף (threshold) המובחן שבו נפגשים הציבורי והפרטי. הפרויקט תוכנן ב-1958, שנה לפני שחברי Team 10 הביאו לפירוקו של CIAM. כך, סונכרנה הפעימה שהביאו יער לישראל הצעירה עם חזית אירופית אוונגרדית.

האדריכל, ה"יש" והמשתמש

במנשר שבו ניסחו לראשונה אליסון ופיטר סמיתסון (Smithson) – ההוגים המובילים של Team 10 – את קווי המתאר של "הברוטליזם החדש", הם ראו "ארכיטקטורה כתוצאה ישירה של אורח חיים".³ הניסוח הזה שופך אור על שינוי מהותי בתפישת הקשר שבין החיים והארכיטקטורה – השם שבו בחר יעקב יער לספרו. המודרניזם הגבוה שאף לארגן את החיים, לייצר את אורחותיהם. "הארכיטקטורה החדשה" ניסחה את מרחב המחיה של "האדם החדש" – או "היהודי החדש" בגרסתו הציונית. בעבור אדריכלים צעירים בשנת ה-60 הועם זוהרה של הקדמה המודרנית; ההבטחה הביאה להרס. במקום לעצב אדם חדש חיפשו אדריכלים את האדם באשר הוא אדם, האופן שבו הוא בא במגע עם הסביבה, הזכות שלו לחיות את החיים שבחר, ולא את אלה שנבחרו עבורו.

אחד העקרונות שעמד בבסיס ההגות של Team 10 היה "בחינת היש" (As Found), כאשר הכוונה היא עבודה עם המציאות כפי שהיא מתגלמת בחייהם של אנשים. במקום לשנות מגבוה, בדקו אדריכלים איך אנשים חיים ומייצרים "מקום" – מרחב פיזי שעמו הם מזדהים, שאליו הם מפתחים תחושת שייכות. בחינת ה"יש" מתווה אדריכלות שלא מחפשת את הדרך להפוך את החברה לטובה יותר, אלא על סמך התובנות והדרכים שלפיהן אנשים מנהלים את חייהם. העירוניות, בתפישתה זו, נשענת על האופן שבו אנשים מתנהלים בעיר, ולא על עירוניות מדומיינת. אדריכלי Team 10 חיפשו את הסיטואציות הנתונות של הקיום האנושי במקומות שלא תווכו על ידי ידע מקצועי. אלדו ואן אייק (van Eyck) חיפש אותן באפריקה, הסמיטסונים במזרח לונדון. העיסוק בחומר, החישוף שלו, היה ניסיון לנסח את אותם מצבי קיום באופן ישיר, כן, מאפשר.

בעוד אברהם יסקי מספר כיצד שיננו הוא וחבריו את Oeuvre Complete⁴ של לה קורבוזיה – דמות האב של הברוטליזם הישראלי – כתלמידי ישיבה המתעמקים בתלמוד, יער אימצו ללבם את ה-Primer שחיברו Team 10⁵ כמנשר רב-מעוף של אדריכלים מודרניים חדורי ביקורת על כור ההיתוך שממנו צמחו.

חשוב להבין את המנעד הזה של השפעות אדריכליות, כי הזיהוי הרווח במקומותינו של אדריכלות "לבנה" ו"אפורה" – של "באוהאוס" ו"ברוטליזם" – כאבני הדרך של האדריכלות הישראלית, חוטא לרוח התקופה. דווקא העיסוק בהמשכיות, בתיווך ובאתגור הפולאריות וההכרה באמביוולנטיות של החיים העירוניים, אפיינה את

³ Smithson, A., & Smithson, P. (1957). Thoughts in Progress: The New Brutalism. *Architectural Design*, 4, 111-113.

⁴ Jeanneret, P. (1947). *Oeuvre Complete de 1929-1934*.

⁵ Smithson, A. M. G. (1968). *Team 10 Primer*. Cambridge: MIT Press.

התרבות האדריכלית בעשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה, העשורים שבהם ניסחו יער וחברי החוג התל אביבי את ה"אני מאמין" האדריכלי שלהם.

לגבי הסמיתסונים, לדוגמא, "היחסים בין הכפר לעיר, הבנק והבית, בית הספר והפאב, מועברים באמצעות הצורה שהם מקבלים. כל צורה (form) היא כוח אקטיבי, היא יוצרת קהילה, היא הנכחת החיים עצמם".⁶ בהתאם, תפקידם של אדריכלים הוא ליצור את מערך היחסים המרחביים בעיר על פי העקרונות העומדים בבסיסה של מערכת אקולוגית, לייצר המשכיות בין קני מידה הנעים מן הדירה ועד המטרופולין. במלים אחרות, עליהם לגשר על הפער שנוצר בין העיצוב האדריכלי לתכנון העירוני.

אם הארכיטקט יצליח באמצעות היחס שייצור בין המרכיבים הבנייניים להפוך את העיר למובנת, הוא יאפשר לאדם להזדהות עם מקומו בה: להפוך את מבנה המגורים (house) לבית (home). זה השיעור שלמדו Team 10 מלואי קאהן (Kahn), שאותו הזמינו כדובר המפתח בכנס שהעניק להם את שמם. יער תרגמו את השיעור הזה לעברית: שאפו להפוך את השיכון לבית, לייצר את המדרג ההיררכי שבין השכונה לרחוב, למפתן ולבית; לאפשר למהגר להגיע הביתה.

הבית ברבים

לעיתים ניתן לזהות בביתם הפרטי של אדריכלים מעבדה שבה מתעצבים הרעיונות האדריכליים שילוו אותם לאורך השנים. כזו היא דירת הגג הצנועה של יעקב ואורה יער ברחוב פרישמן בתל אביב, דירה שקידדה תפישת עולם, בצורה אינטואיטיבית, אולי, אך מדויקת להפליא. הדירה שעל הגג עוטפת את גרם המדרגות הראשי הנפער בטבורה, ומתווה בה חללי משנה. התקרה המשופעת מדופנת בעץ פשוט, תכנון שיופיע ב"וילות הצנע" של יער כמודרניזם שממאן לזנוח את חושניות הפנים והחומר.

אדריכלות היא מעשה תיווך בין כוחות רבים – כלכליים, חברתיים ופוליטיים, שמשרטים, בשפתם שלהם, את התוכן והתפקוד של המבנה – את ייעוד שטחי הבנייה, כימותם במטר מרובע, חלוקתם לבעלויות ותפקודם כמערכת. בדירת הגג בפרישמן ניתן לזהות דפוס פעולה ועמדה תיאורטית. בניית הדירה התאפשרה בזכות יצירתיות ביורוקרטית, בזכות זיהוי סדקים בחוק, או במלותיו של האדריכל ליאופולד גרשטל (Gerstel) איתור "חורים בפרוגרמה". על פי החוק, הבניין בפרישמן מיצה את מספר הדירות המותרות. אבל אורה יער זיהתה "חור בפרוגרמה": החוק איפשר להוסיף לבניין חדר מדרגות, חדר כביסה ומחסן. הנתון הזה היה כחומר ביד היוצר. יער הפכו את שלוש התוספות למרחב מחייה, שהגמיש את הפרוגרמה מבלי לשבור את כלליה. הנרטיב שמגולל יעקב יער בספר זה שזור בקריאות ביקורתיות של מערך הכוחות הממסדי ובהתערבויות אדריכליות בסדקיו; התערבויות שמעתה ואליון יטיבו עם ציבור המשתמשים.

⁶ Steiner, H. (2011). Life at the Threshold. *October*, (136), 133-155.

בדיעבד, הדירה שעיצבו שני בוגרי הטכניון שהתחנכו על מודרניזם ענייני וסדור חתרה תחת עקרונות ה"אִיזור" (zoning) של התנועה המודרנית – ההפרדה הדיכטומית בין חוץ ציבורי ופנים פרטי, וחלוקתה של העיר לאזורים נפרדים של מגורים, עבודה, תנועה ופנאי. במעבדה על הגג של פרישמן ארבע הפונקציות האלה קיימו יחסים אינטימיים, חופפים, מעשירים: מערכת התנועה "העירונית" של הבניין – חדר המדרגות המכונן של בית הדירות ושל השיכון הציבורי – השתלבה בחללי המגורים, העבודה והאירוח. כך, שזרה הדירה תנועה אופקית ואנכית, פנים וחוץ, פרטי וציבורי; לא בכדי אומצה הדירה כלוקיישן למסיבות. במקום להפריד היא חיברה, ודווקא בתפר – בסף שבין הוויית חיים אחת לשנייה – התהוותה חיוניות המקום.

"התכנון העירוני" של הדירה, וההשתנות שלה לאורך השנים, יוצרים אילוסטרציה צנועה, מוקדמת ומדויקת לאמירתו המפורסמת של אלדו ואן אייק: "הבית חייב להיות כמו עיר קטנה – העיר כמו בית גדול".⁷ במקום סדר כפוי, א-פורמליות מאורגנת, כמו שולחנות בית הקפה הפזורים על כריכת ה-Primer של Team 10 – אותו המקום שבו פונקציה מסחרית-חברתית פורצת החוצה אל הרחוב, אל הנוף, מעמעמת במכוון את הקו המפריד בין פנים וחוץ, סגור ופתוח, פרטי וציבורי. דירת הגג של אורה ויעקב יער חושפת את אותה א-פורמליות כתכונה מהותית שמתגלמת במישור האינטימי והציבורי כאחת. התכנון הזורם של הדירה מעלה שאלות על התנהלות בחלל, מיקום של כל אחד מבני הבית ודרכי התנהלות במרחב הביתי. זו חוויה אישית ודירה אישית, אך ניתן לגזור ממנה תובנות בין-אישיות. גזירה פשוטה יחסית, כיוון שבתחילת הדרך יער מתכננים לאנשים כמוהם.

כאלה היו וילות הצנע בשנות ה-50, וכזו הייתה שכונת נווה רסקו, שבה בנו גם את ביתם שלהם. אלה גם אלה המשיכו את אותם עקרונות, נתנו לאנשים לממש את אורח החיים שבו בחרו – אורח חיים בורגני בתוך מדינת רווחה סוציאליסטית שחרתה על דגלה ערכים של צניעות ושיתופיות. שכונת נווה רסקו ברמת השרון מחולקת למרחבי מחייה היררכיים, המחולקים באמצעות האלמנטים הפשוטים – קירות, גגות, גדרות ודלתות – שיוצרים מערכת יחסים מרחבית בין שכונה לרחוב, משעול ומפתן, ומחלקים את מרחב המחייה הפרטי לחדרי פנים ולחדרי חוץ. את היחסים ביניהם, ואת גודל הבית, יכול המשתמש לשנות מבלי להפר את האיזון ההיררכי של השכונה.

בדיעבד ניתן לראות בנווה רסקו משא ומתן בין חיי הבורגנות המתהווים לבין הקולקטיב הישראלי – בית פרטי עם חצר שנצרך לקסבה רציפה ואינטימית המשדרת ציבוריות אחידה לכאורה. הארכיטקטורה מגלמת כאן יחסי שכונות שהם מהותו של התכנון העירוני – לאפשר לאדם לחיות את אורח החיים הפרטי שבו בחר, ובה בעת להיות שותף פעיל במרחב הציבורי.

בשכונת כפיר, הקסבה נהפכה למבנן (cluster), רעיון שקידמו הסמיטסונים בהשראת רעיונות של איזון

⁷ Van Eyck, A. (1962, August). Steps Toward a Configurative Discipline. *Forum*, p. 349.

אקולוגי במדעי הטבע. במקום אנשים בצלמם ובדמותם תיכננו הפעם יער למפוני שכונת התקווה וכפר שלם. וגם כאן התעקשו לעבוד מול אנשים – לשתף את הציבור, להבין את השכונה כנוף בנוי ולעצב את הסף שבין הדירה, הבניין, החצר והרחוב בעזרת אדריכל הנוף הלל עומר (המשורר ע. הלל) שהמשיך את מנעד קני המידה של ההביטאט החדשני הזה במרחב שבין המבנים. כשזכה יער בפרס ישראל, זו הייתה השכונה שבה בחר להתראיין.

סביבות היסטוריות

הביקורת על המודרניזם של "הענייניות החדשה" (Neue Sachlichkeit), אותו מודרניזם יעיל, סדור, חסכני ועירום שנפרש כרשת שיכונים על פני הארץ, נכרכה בביקורת הדורית על תהליך המחיקה שיצר פרויקט המודרניזציה הישראלי תחת הסיסמא "קדמה ופיתוח". לא בכדי נהו אדריכלי דור בארץ אחר יצחק דנציגר שגאל מנבכי השכחה הישראלית נופי תרבות פלסטיניים שנוכסו כתרבות מקומית אותנטית, כ"מקום" הנכסף.⁸ השיח הרגיונליסטי חיפש אדריכלות שנעשתה בתגובה למקום קונקרטי – את האופן שבו האינטראקציה האנושית עם המקום והחיברות של אנשים בתוכו, התגלמו כצורות מגורים, כמרחבים ציבוריים, כמפגש בין תוואי הקרקע לחומרי הבנייה, בין תנועה למבט. החיפוש אחר מקום שעוצב ללא אדריכלים, בטרם נוסדו מוסכמות מקצועיות, כמעשה תרבות בלתי מתווך, הצית את דמיונם של אדריכלים. בארץ, המקומות האלה נמצאו ברובם נטושים; דייריהם הפלסטינים נטשו או גורשו במלחמה ששינתה את פני הארץ.

הכמיהה אל הביטוי האותנטי של המקום קירבה את הרגיונליזם לשימור, שתי תנועות שעיצבו זו את זו. בהשפעת הרגיונליזם ביקשו אדריכלים לשמר לא רק שכיות חמדה אדריכליות, אלא סביבות שלמות בעלות אופי ייחודי, כאלה המעידות על תרבות שהתרבדה בהן לאורך שנים. ב-1964 נוסד ICOMOS ונכתבה אמנת ונציה שהצהירה על חשיבות שימורם של מרקמים היסטוריים. העובדה ששיקום יפו העתיקה החל בעבור יער ב-1960 מצביעה, כמו השיכון בגבעת המורה, על חלוציות העבודה גם בקנה מידה החורג מגבולות ישראל.

העבודה על יפו פתחה בפני יער עולם של עיסוק בסביבות היסטוריות, שהמשיך בירושלים והפך אותם למובילים בתחום. ביחד עם עוד כמה אדריכלים, שחלקם היו שותפים בפרויקטים השונים לאורך השנים, כמו סעדיה מנדל ואליעזר פרנקל, התמודדו יער עם "שימור" עוד לפני שהמושג נהפך לרווח. העיסוק בשיקום של יפו ושל הרובע היהודי בעיר העתיקה, נקשר בליבתו לרגיונליזם של יער – הוא נתן מענה לחיפוש אחר האופן שבו אנשים משתמשים בעיר, וכיצד השימוש הזה לאורך השנים מייצר אופי של מקום. זו הייתה גם הזדמנות לאותו הדור המזוהה עם "דלות החומר" לעסוק דווקא באופן שבו החומר לובש צורה, הדרך שבה הוא מבנה עירוניות. למרות שלא התחייבו מעולם לדיסציפלינת השימור, בדיעבד עבדו יער לפי הפרוטוקול השימורי – זיהו בסביבה הבנויה ערכים אפריוניים שמכתיבים למתכננים סדרי עדיפויות ומכוונים את אופן קבלת ההחלטות.

⁸ דנציגר, י., ולרו, ר. ועומר, מ. (1982). **מקום**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

השיקום של המרחבים הללו, לא נבע מתוך תוכנית-על ש"צנחה" מלמעלה, אלא התמקד בתחושה של המרחב, במראה ובתחושה של החומר. האדריכלים הסתובבו במרחבים שנפגעו מתהליכים רחבים של הזנחה (מכוונת ולא מכוונת) וממלחמות. הם נגעו בקירות, קראו את המרחב, העריכו את חוויית השוטטות ברחובות הצרים ויצרו דקדוק אדריכלי-עכשווי. דקדוק שהתווה פיתוח פרטי בניין וביטוי מרחבי וכלל גם ניסיונות לייצר ולהשתמש בחומרים חדשים שלא ייראו זרים למרחב הקיים. גם במקרה הזה ניתן לקרוא את התפישה של "בחנית היש", כאשר במקרה זה מדובר על בחינה של התרבות החומרית במקום ושימוש בה כחלק מתהליך השיקום-שימור.

צורה עירונית

ההביטאט, המבנו, הרחוב והסף, הרגיונליזם והמקומיות - כולם היו תחנות בחיפוש אחר העיר כמרחב של יחסים המאפשרים ומקיימים עירוניות - מושג חמקמק וקשה להשגה. לצינונות היו יחסים מורכבים עם העיר. בערים העתיקות חי היישוב הישן, הדתי, הקשה לחיזור. ערי המרכז איימו להפוך לגוש בורגני שעמד בסתירה לשאיפות הסוציאליסטיות והטריטוריאליטיות של מדינת הרווחה הישראלית. תכנית האב הישראלית - שערך אריה שרון, אצלו עבד יער בתחילת דרכו - ביקשה לפזר את האוכלוסייה, שיער יבקשו שנים אחדות אחר כך לרכז, לעייר.

גם כאן המפתח להבנה של המרחב נמצא בהבנת ההיררכיה האורבאנית: המעבר מהבית לרחוב, מהרחוב לשכונה ומהשכונה לעיר. גם כאן התובנות של Team 10 סימנו דרך: הסמיתסונים שירטטו מדרג של urban re-identification שמייצג את ההיררכיה העירונית אל מול זו החברתית - החל מהבית שבו הדיירים אינם ניתנים לבחירה, דרך הרחוב שבו מהנהנים זה לזה מכרים, הרובע שבו אנשים חולקים תווי זהות, ועד העיר שבה ישנה בחירה מלאה להתרועע עם כל מאן דבעי. גם ואן אייק ספד את העיר המודרנית, ההיגיינית והמרושתת בתשתיות. הרחובות הרחבים ושפע האוויר הנקי לא פיצו, לדעתו, על השעמום, על האחידות נטולת החיות, על היעדרם של מפגשים אקראיים, של דרמה והתרגשות.⁹ ראלף ארסקין (Erskine) בחן את היחסים האלה ביחד עם הדיירים המיועדים; הוויתור שלו על האגו האדריכלי יודע-הכל שבה את יער בקסמיו.

בניגוד למודרניזם שרצה להתחיל מחדש, יער רצו להבין את הקיים, ההכרחי, את העקרונות האל-זמניים העומדים בבסיס המרקם הזה שנקרא עיר. כמו ג'יאנקארלו דה קארלו (De Carlo) שהפליא להתערב במרקם של אורבינו באיטליה, הם למדו בשטח - ביפו ובירושלים העתיקות - את חוקיה של העיר ההיסטורית, וחיפשו את עקבותיה בסיוורים באירופה. השאלה הייתה כיצד לייצר ארגו כלים אדריכלי שיתמודד עם האתגרים של מערך עירוני גדול. חשוב לציין "אדריכלי", כי כמו לואי קאהן, הם לא ויתרו למתכנני העיר ולקובעי מדיניות על התפישה המיידית, החושית, התלת-מימדית של העיר, על הווייתה כמקום. לכן הם התלהבו מניתוחיו של אדמונד בייקון

⁹ Van Eyck, A. (1961) Ciam 59' in Otterlo edited by Newman, O. *New Frontiers in Architecture; Documents of Modern Architecture* (New York: Universe Books).

(Bacon) שהראה איך העיר פוגשת קרקע ושמים, איך נוצרים בה כיוונים¹⁰ – והוקסמו מהתכנון הבריטי של העיר הוק; הצעה למרכז עיר ליניארי ונגיש שהכתה גלים על אף שלא נבנתה. הם עקבו בנשימה עצורה אחר קנדיליס (Candilis), ג'וסיק (Josic) ו-וודס (Woods), שבנו בצפון אפריקה מודרניזם לבן, ממוקם, ומותאם אוכלוסייה.

השפעות אחרות התגלו כדרך ללא מוצא. בשנות ה-60 המכוננית נתפשה כאויב הציבור; בספרים רבי השפעה כמו Community and Privacy¹¹ ההפרדה בין כלי רכב להולכי רגל סימנה חדשנות ומודעות חברתית וקהילתית. יער היו חשדנים – לא לגבי המהות, אלא לגבי קיצוניותה והתאמתה לקנה מידה גדול; וקנה המידה הזה נהפך לאתגר מידי. לאחר המלחמה ב-1967, בעשור הרביעי לחיי רבים מבני דור בארץ, כבר נפלה בחלקם ההזדמנות לתכנן שכונות ענק בשטחים שנכבשו. ירושלים נהפכה לזר ניסיונות אדריכלי, וגילה שנבנתה במהירות מעבר לבית צפאפא נהפכה למניפסט דורי, חצוף אך ממסדי עד לשד עצמותיו. בגילה נבנו מבנים מצוינים ומעודכנים, אך החללים העירוניים הקסומים והמוגנים מגלגלי מכוניות נותקו זה מזה כאיים השטים בים של חניות ואספלט. יער הוטרדו מניתוק הרצף העירוני, הזרימה והאינטגרטיביות של העיר.

השאלה שעמדה בפניהם הייתה כיצד לתכנן מהתחלה מקום שירגיש כאילו היו בו תמיד? וכמתכנני אתר, כיצד להנחות אדריכלים אחרים לכבד יחסי שכונות עירוניים? לאחר האכזבה מערי הלוויין של פריז ומגילה ודומותיה, התשובה נמצאה דווקא בעירוניות שהציע הפוסט-מודרניזם. שרטוטיו של לאון קרייר (Krier), ההומור של ריקארדו בופיל (Bofill) ותערוכות ה-IBA בברלין סיפקו ארגז כלים צורני לייצור היררכיה עירונית; הם הצליחו לייצר מילון של צורות לרחובות, לכיכרות ולמבני ציבור.

בפסגת זאב, ההרחבה האחרונה של ירושלים שזכתה לקונצנזוס ציבורי, העזו יער לצאת מהביטחון המבנני נטול המכונניות. מצוידים בארגז הכלים הפוסט-מודרני שהבשיל כבר בשנות ה-80, הם תיכננו עיר כמרחב בר קיימא המכיל בתוכו הולכי רגל, תחבורה ציבורית ותחבורה פרטית. בתכנית חלוצית של מתכננים עם חשיבה אדריכלית, לקחו יער אחריות על המכלול ועל הקשריו. לראשונה בישראל הם חיברו תדריך תכנון מפורט לשכונה, לרחוב ולבית, שהדריך את הבנייה סביב רחובות מסורתיים עם ארקדות מסחריות, כיכרות ושערים, והקפיד על עיצוב המרחב ושמידה על הקו האדריכלי גם בהמשך הפיתוח והחיים של השכונה.

הסתירות

בספר שאתם אווזים, מספר יער את חוויותיו ותובנותיו כאיש מקצוע בעל חושים ומבט אדריכלי. מעדותו עולה סתירה מכוננת ומפתיעה בין מעמדו המקצועי לחשדנותו העיקשת כלפי האגו האדריכלי. את הנורמה מתאר שרון רוטברד בספרו על אברהם יסקי: "המבט של הארכיטקט אוהב את המצב הדמיוני האידיאלי של

¹⁰ Bacon, E. N. (1974). *Design of Cities*. London: Thames and Hudson.

¹¹ Chermayeff, S., & Alexander, C. (1966). *Community and Privacy: Toward a New Architecture of Humanism*. Penguin

הבניין: לפני מסירת המפתחות, צבירת הזכרונות ותחילת תהליך ההתבלות, רגע לפני שהבניין התקבל במציאות והפך למציאות. המבט הזה אוהב ארכיטקטורה נטו, בלי הפרעות, בלי תוספות בנייה, בלי שלטים, עמודי חשמל, מכונות, כביסה, בלי אנשים וסיפורים.¹² כאן בדיוק נעוץ הייחוד של יער: המבט שלו תר דווקא אחר ההפרעות והתוספות שמדירות שינה מעיני אדריכלים אחרים, אחר הניכוס של המבנה על ידי החיים המתרחשים בו. הוא מוותר על הבניין לדייריו. קשה למצוא בדבריו של יער "ארכיטקטורה נטו". האנשים והסיפורים תמיד שם, כהתחלה, כמהות, כסיבה להיות ארכיטקט.

בפרויקט הראשון והחלוצי שבנו בגבעת המורה, תיכננו יער את המרחב הביני – בין פנים לחוץ, בין בית לרחוב, בין פרטי לציבורי, בין לה קורבוזיה לתלמידיו שעבדו בצפון אפריקה – כדי לאפשר למשתמשים, לבעלי הבתים, לייצר לעצמם בית בצלמם ובדמותם. "אפשרות להגדיר בחלל את דעתם האישית על החיים",¹³ כפי שכתב ואן אייק. כיום, קשה לזהות את התכנון הראשוני מבעד לתועפות התוספות. הבתים המדורגים עם החצרות-מרפסות הקטנות, נהפכו עם השנים ל"בנה ביתך" בזעיר אנפין. כל דייר ומשפחה סגרו, שינו, הוסיפו והתאימו את הדירות הקטנות לצרכיהם, לטעמם ולרצונותיהם. הרחובות שתוכננו עם שיכונים טוריים, מודרניסטיים ולבנים, נהפכו למסדרונות אינטימיים המשתרעים מחצר-מרפסת סגורה אחת, לרחבת כניסה מדופנת שיש אחרת. לעומת השיכונים של אותן השנים, שנותרו אובייקט מובחן המסרב להיכנע לדייריו, הבתים/שיכונים של יער איפשרו את השינויים והתוספות, יצרו תשתית לניכוס המרחב על ידי דייריו והפיכתו לשלהם.

למרות הנטייה של כל כותב לתקן ולארגן את עברו, יער בחר שלא להסתיר את הסתירות שהיו חלק מדרכו המקצועית ולהתמודד עמן. הוא מודרניסט ליברלי שאימץ תיאוריות פוסט-מודרניות. הוא איש שמאל שבנה בשטחים – מהלך לא פשוט שזכה לביקורת רבה האופיינית למלחמת התרבות הישראלית; אדריכלים הבונים בשטחים נחשבים כמי שמכרו נפשם לשטן, בעוד אדריכלים הבונים עבור בעלי הון שכונות מגודרות ומרחבי קניות זוללי שטח ומוטי תחבורה פרטית, עוברים בנחת מתחת לרדאר הביקורת. בהקשר זה, חשוב לבחון כיצד הנטייה שלנו להכפיף את האדריכלות לשיח הטריטוריאלי משכיחה את אחריות האדריכל כלפי אנשים – חרדים, פלסטינים, תושבי המרכז או הפריפריה – הנאבקים על זכותם למרחב ולמשאבים ציבוריים.

השאלות שעולות מן הטקסט שבידיכם נוקבות – במוקד העניין עומד המשתמש, האזרח, וזכותו לנהל את חייו. נקווה שמבטו המורכב של יער יאפשר לבחון באור אחר את הסוגיות הבווערות האלה ולהצמיח תובנות חדשות.

¹² שרון רוטברד (2007). אברהם יסקי: אדריכלות קונקרטיית. תל אביב: הוצאת בבל, עמ' 20.

¹³ Smithson, A. M. G. (1968). Team 10 Primer. Cambridge: MIT Press.